

ความสัมพันธ์ของฮูปแต้มกับภูมิทัศน์ชุมชน

The Relationship of Mural (Hoop Tam) with the community landscape

อัมภา บัวระภา

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและภูมิสถาปัตย์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม 44150

Umpa Buarapa

Assistant Professor, Faculty of Architecture, Urban design and Creative Arts,
Mahasarakham University, Kantarawichai District, Maha Sarakham, Thailand, 44150

Email: umapa.b@msu.ac.th

บทคัดย่อ

การศึกษาความสัมพันธ์ของฮูปแต้มกับภูมิทัศน์ชุมชนวัดโพธาราม วัดป่าเลไลยก์และวัดยาง ทวงวราราม จังหวัดมหาสารคาม จากเอกสารงานวิจัยและบทความที่เกี่ยวข้อง ร่วมกับการสำรวจทาง กายภาพและการสัมภาษณ์เชิงลึก จากการศึกษาพบว่า ฮูปแต้มทั้ง 3 วัด เป็นอัตลักษณ์อยู่คู่กับส้ม อีสาน เป็นงานศิลปกรรมที่ถ่ายทอดเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติ หลักธรรมคำสอน คติความเชื่อ วิถีชีวิตของคนอีสานและเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตและภูมิทัศน์ชุมชน โดยรอบ ฮูปแต้มวัดโพธารามและวัดป่า เลไลยก์ หลายภาพแสดงความสัมพันธ์กับกายภาพชุมชนบ้านดงในอดีต ทั้งภาพป่าไม้ ต้นไม้ ภาพสัตว์ ป่าและนกขนาดใหญ่ ภาพบ่อน้ำและภาพแม่น้ำ เพราะชุมชนมีคลองคลองวังหิน ไหลผ่าน วัง ล่อง หนองปลิง หนองจิก ส่วนฮูปแต้มวัดยางทวงวรารามนำเสนอภาพพุทธประวัติ หลักธรรมคำสอน คติ ความเชื่อ วิถีชีวิตที่เน้นการเขียนภาพป่าไม้ การล่าสัตว์ สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมเดิมเพราะชุมชน ตั้งอยู่บนโคก (เนิน) มีป่าโคกล้อมรอบ ในชุมชนไม่พบแหล่งน้ำจึงไม่สะท้อนออกมาในฮูปแต้ม

คำสำคัญ: ฮูปแต้ม, ภูมิทัศน์, ภูมิทัศน์ชุมชน

Abstract

The study of Mural (Hoop Tam) relationship with the landscape of Photharam Pa Lay Lai Temple and Yang Thuang Wararam Temple in Mahasarakham Province. Study from research and articles in conjunction with a physical survey, and in depth interviews. According to the study, it was found that Hoop Tam was an identity with Sim Isan. They are a work of art that conveys a story about the history of the Buddha Doctrinal principles. The beliefs and way of life in the Isan people are linked to the way of life and the community landscape in Hoop Tam of Photharam Temple and Pa Lay Lai Temple there are many pictures showing relationships with the physical of Ban Dong Bang community in the past. These include forest, trees, wildlife, and large birds. The picture of ponds and river images from within the community with Wang Hin Canal, Wang Long, Nong Pling, and Nong Chik. Besides Hoop Tam of Yang Thuang Wararam Temple showed the history of the Buddha principles, doctrines, beliefs, and lifestyles represented in forest painting and hunting because the communities were located on a Kok (hill) surrounded by a forest. They are communities that dose not have a water source.

Keyword: Hoop-Tam, Landscape, community Landscape

Received: December 22, 2020; **Revised:** March 15, 2021; **Accepted:** April 23, 2021

1. บทนำ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังมีมาตั้งแต่ยุคโบราณที่มนุษย์ใช้เป็นเครื่องมือในการสื่อสาร ตั้งแต่ยุคก่อน ประวัติศาสตร์ เช่น จิตรกรรมที่เก่าที่สุดพบที่ถ้ำโชเวต์ (Grotte Chauvet) ในประเทศฝรั่งเศส (Chauvet JM, 1996) ภาพเขียนโบราณที่มีอายุ เกือบ 5,000 ปี ในสุสานทางด้านทิศตะวันตกของ เมืองกีซา ประเทศอียิปต์ ภาพแกะสลักผนังถ้ำล้วนเป็นบันทึกทาง ประวัติศาสตร์ที่สะท้อนวิถีชีวิตของ ผู้คนและสภาพแวดล้อม ภาพจิตรกรรมฝาผนังมีทั่วทุกมุมโลก มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวซึ่ง เกิดแนวคิด ของการนำเสนอ การเขียนภาพแสดงรูปแบบกิจกรรม การแต่งกายและสภาพแวดล้อมกับสภาพสังคม จนกลายเป็นรูปแบบเฉพาะที่มีความแตกต่างกันออกไป เช่น ภาพ The Last Supper เขียนขึ้นโดย เลโอนาร์โด ดา วินชี ในผนัง ด้านหลังของโรงอาหารในโบสถ์ Santa Maria Delle Grazie ในเมือง มิลาน ภาพการล่าหมู่ป่า” ราว พ.ศ. 2083 ที่แสดง เอกลักษณ์ของศิลปะอินเดีย ภาพพระพุทธเจ้า เสด็จดับขันธปรินิพพานที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร ล้วนแสดงอัตลักษณ์ความเป็นตัวตน ยังเป็นการผสมผสานและแผ่ขยายของยุคสมัยผ่านการบันทึกของ คนในอดีตและเพื่อสื่อสารกับคนในยุคปัจจุบัน

ฮูปแต้มเป็นจิตรกรรมฝาผนังที่ถ่ายทอดเรื่องราวเกี่ยวกับความเชื่อด้านศาสนา ขนบธรรมเนียม ประเพณีวัฒนธรรม วิถี ชีวิตความเป็นอยู่ การแต่งกาย การละเล่น และเครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ ของคนอีสาน (อุดม บัวศรี, 2547 และไพโรจน์ สโมสร, 2532) หรือแสดงความสำคัญทางประวัติศาสตร์ การเมือง การปกครอง เช่น ภาพการเดินทางของทหาร โดยการ เดิน หรือขี่ม้า ภาพเรือกลไฟ (ไพโรจน์ สโมสร, 2532) เนื้อหาแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ วรรณกรรมทางศาสนาและวรรณกรรม ท้องถิ่น แต่หากจำแนกรูปแบบของงานศิลปกรรมสามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มตามลักษณะเฉพาะของฮูปแต้ม คือ (1) กลุ่ม ช่างพื้นบ้านแท้ คือ ช่างที่ถ่ายทอดและฝึกฝน กันอยู่ในท้องถิ่น (2) กลุ่มช่างที่มีอิทธิพลช่างหลวง กรุงเทพมหานคร คือ ช่าง ที่เคยไปกรุงเทพมหานคร หรืออาจเป็นช่างหลวงหรือกลุ่มช่างที่ได้รับการ ฝึกฝนจากช่างหลวง ลักษณะภาพมีลักษณะคล้าย กับภาพจิตรกรรมฝาผนัง แบบประเพณีนิยม (3) กลุ่มที่ได้รับอิทธิพลมาจากช่าง-กรุงเทพฯ ส่วนใหญ่นิยมวาดบนผนัง สิม ทั้งด้านในและด้านนอก เป็นการบันทึกเรื่องราวของชุมชนผ่านฝีมือช่างที่สร้างสรรค์ตามจินตนาการและความเชื่อ (วา ริน บุญญาพิทักษ์ และคณะ, 2555)

อุปแต้มนอกจากบอกเล่าเรื่องราวในวิถีชีวิตและประเพณีท้องถิ่นอีสาน ตั้งแต่เกิดจนถึงเสียชีวิต แล้ว ยังสะท้อนรูปแบบของสถาปัตยกรรมและภูมิทัศน์โดยรอบ จากการศึกษางานวิจัยที่ผ่านมายังไม่พบ การศึกษาความสัมพันธ์ของอุปแต้มกับบริบทแวดล้อมในพื้นที่ตั้งว่ามีความสอดคล้องและสัมพันธ์กันมากน้อยอย่างไรเพื่อหาความเชื่อมโยงและนำไปสู่การศึกษาและการค้นหาความสัมพันธ์ดังกล่าว การศึกษาครั้งนี้จึงมุ่งเน้นศึกษาอุปแต้มที่โดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ของวัดที่คัดเลือก เพื่อถอดความหมายการแสดงออกของภาพวาดที่เชื่อมโยงกับภูมิทัศน์ในชุมชน โดยการศึกษาในครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษาภูมิทัศน์ที่ถ่ายทอดผ่านจิตรกรรมฝาผนัง “อุปแต้ม” วัดโพธาราม วัดป่าเลไลยก์ วัดยางทอง วราราม จังหวัดมหาสารคาม (2) เพื่อศึกษาภูมิทัศน์ดั้งเดิมของชุมชนวัดโพธาราม ชุมชนวัดป่าเลไลยก์ ชุมชนวัดยางทอง วราราม จังหวัดมหาสารคาม (3) เพื่อเปรียบเทียบความสัมพันธ์ของภูมิทัศน์ในจิตรกรรมฝาผนัง (อุปแต้ม) และภูมิทัศน์ชุมชนโดยรอบ

2. วิธีดำเนินการศึกษา

การศึกษาแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ประวัติความเป็นมาของลัทธิ รูปแบบลักษณะ คุณค่าทางสถาปัตยกรรม การศึกษาประวัติความเป็นมา รูปแบบของอุปแต้ม ความสัมพันธ์และความสำคัญรูปแบบลักษณะของภาพแต้ม เพื่อให้เห็นความสำคัญของรูปแบบสถาปัตยกรรมที่เป็นตัวแทนของวัฒนธรรมของอีสาน นำมาสู่การคัดเลือกพื้นที่ศึกษาเป็นวัดที่มีคุณค่าทางสถาปัตยกรรม ศิลปกรรมและการขึ้นทะเบียนของกรมศิลปากร คือ (1) สิมวัดโพธาราม บ้านดงบัง ตำบลดงบัง อำเภอนาดูน ขึ้นทะเบียนเมื่อ 26 ธันวาคม 2545 (2) สิมวัดป่าเลไลยก์บ้านหนองพอก ตำบลดงบัง อำเภอนาดูน ขึ้นทะเบียนเมื่อ 22 ธันวาคม 2536 (3) สิมวัดวัดยางทองวราราม บ้านยาง อำเภอบรบือ อยู่ในระหว่างการพิจารณาการขึ้นทะเบียน เก็บข้อมูลโดยการสำรวจและการสัมภาษณ์เชิงลึกกับกลุ่มชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในชุมชนมากกว่า 30-50 ปี เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมา พื้นที่ตั้งวัด พื้นที่ตั้งชุมชน รูปแบบสถาปัตยกรรม (ลัทธิ) และจิตรกรรมฝาผนัง (อุปแต้ม) สภาพเศรษฐกิจ สังคม วิถีชีวิต คติความเชื่อ ภูมิทัศน์ชุมชน การใช้พืชพรรณและลักษณะพืชพรรณ เพื่อวิเคราะห์หาความความสัมพันธ์และความเชื่อมโยงของอุปแต้มกับชุมชนโดยรอบและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ภาพที่ 1 สิมวัดโพธาราม สิมวัดป่าเลไลยก์ และสิมวัดยางทองวราราม (จากซ้ายไปขวา)

3. ความสำคัญในเชิงพื้นที่ตั้ง

วัดโพธารามและวัดป่าเลไลยก์ ตั้งอยู่อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม มีความสำคัญทาง ประวัติศาสตร์ เพราะเมื่อปี พ.ศ. 2522 ได้ขุดพบสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุซึ่งบรรจุในตลับ ทองคำเงินและสำริดซึ่งเป็นหลักฐานแสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้เคยเป็นเมืองโบราณ เป็นศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรืองของนครจำปาศรีช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 ในสมัยทวารวดี (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม, 2562) ซึ่งพระธาตุนาดูนเป็นสถานที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาของอำเภอนาดูน ในบริเวณใกล้เคียงยังขุดพบพบกู่สันตรัตน์ที่บ้านโนนเมือง สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 18 ในสมัย พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งอาณาจักรขอม เมื่ออาณาจักรขอมเสื่อมลง พระพุทธศาสนาได้เข้ามามีส่วนสำคัญต่อคติความเชื่อและวิถีชีวิตของคนอีสานและผสมผสานกับความเชื่อเรื่องผีซึ่งมีมาตั้งแต่อดีต ก่อให้เกิดพื้นที่ทางคติความเชื่อของชุมชนที่มีทั้งคติความเชื่อเรื่องผี คือ การสร้างศาลปู่ตา การสร้างหลักบ้าน การเคารพนับถือผีบ้านผีเรือน ผีบรรพบุรุษ การนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในคู่ตลอดจนการสร้างลัทธิเพื่อเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมของพระสงฆ์ของพุทธศาสนา หากพื้นที่ใดมีลัทธิและ อุปแต้มถือเป็นชุมชนที่มีความเก่าแก่มากกว่า 250 ปี (ศูนย์เรียนรู้อุปแต้มและภูมิปัญญาบ้านดงบัง วัดโพธาราม)

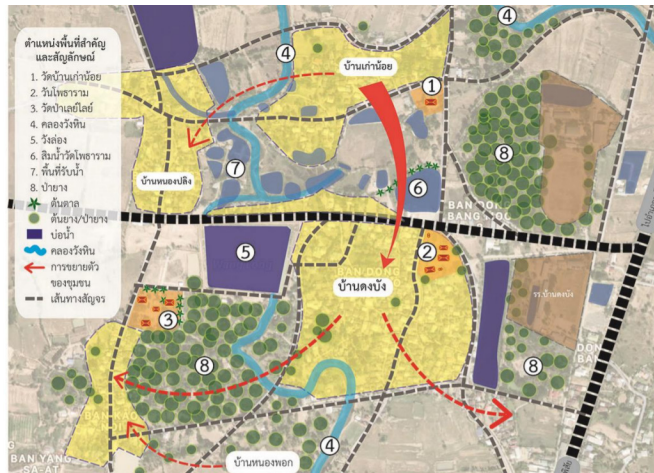
3.1 ความเป็นมาของชุมชนกับการเปลี่ยนแปลงของภูมิทัศน์จากอดีตสู่ปัจจุบัน

ประมาณปี พ.ศ. 2530 ในสมัยอาณาจักรลาวล้านช้างมีกลุ่มคนอพยพหนีภัยสงครามจาก เวียงจันทน์มาอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์ ในปี พ.ศ. 2252 ได้อพยพมาอยู่ที่เมืองสุวรรณภูมิ ปัจจุบันคืออำเภอสุวรรณภูมิ พอถึงช่วงปี พ.ศ. 2256 ได้กระจายการตั้งถิ่นฐานไปยังร้อยเอ็ด อำเภอกอสนิมพิสัย อำเภอวาปีปทุม และอำเภอยักษ์ภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ส่วนชุมชนบ้านดงบังนั้นย้ายจากเมืองทุ่งศรีภูมิ มาอยู่บ้านศรีทองกลางก่อนมายังถิ่นฐานที่บ้านเก่าน้อย อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม และในช่วงปี พ.ศ. 2316 (ศูนย์เรียนรู้รูปแต้มและภูมิปัญญาบ้านดงบัง วัดโพธาราม) เป็นกลุ่มที่อพยพมาจากลาวเวียงจันทน์มาอยู่บ้านเก่าน้อยเป็นกลุ่มแรกก่อนย้ายมาอยู่บ้านดงบังปัจจุบัน สาเหตุเพราะ เป็นพื้นที่ลุ่ม มีความอุดมสมบูรณ์ และมีแหล่งน้ำ ป่าไม้ เหมาะกับการตั้งถิ่นฐานและการเลี้ยงชีพโดยอาชีพของชุมชนในช่วงแรก ได้แก่ การล่าสัตว์ การหาของป่า ปรับเปลี่ยนมาเป็นการปลูกพืช เลี้ยง สัตว์ และเมื่อเกิดความเปลี่ยนแปลงของระบบเศรษฐกิจและสังคมก็ปรับเปลี่ยนมาเป็นการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อจำหน่าย ได้แก่ การปลูกฝ้าย ปลูกปอ เพื่อนำไปผลิตเครื่องนุ่งห่ม ซึ่งถือเป็นพืชเศรษฐกิจที่นิยมอย่างมากในสมัยนั้น ต่อมาเริ่มมีการปลูกข้าวมากขึ้นประกอบกับการปลูกพืชอื่น ทำให้มีการขยายพื้นที่เกษตรกรรมมากขึ้นและเป็นสาเหตุให้ป่าไม้ในพื้นที่ลดลง (สัมภาษณ์, 2562)

ที่มาของชื่อหมู่บ้านดงบังเพราะที่ตั้งหมู่บ้านล้อมรอบไปด้วยป่าไม้ และไม้ที่มีปริมาณมากคือ ต้นยาง ซึ่งเป็นไม้ขนาดใหญ่โอบล้อมและกลุ่มบ้านเรือนยังมีขนาดเล็ก ลักษณะเป็นกระท่อมชั้นเดียวแทรกตัวอยู่ทำให้มองไม่เห็นหมู่บ้าน ไม่ว่าจะมองจากทิศเหนือ ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก หรือทิศใต้ หากจะเห็นหมู่บ้านต้องเดินทางผ่านป่าเข้ามาจึงจะเห็น ด้วยลักษณะดังกล่าวจึงเรียกว่า “บ้านดงบัง” (“ดง” ในภาษาอีสานหมายถึง “ป่า”) การตั้งหมู่บ้านกลางป่าทำให้ประสบปัญหาการรบกวนของสัตว์ ป่า เช่น มีเสียมจ่าจับสุนัขกิน ด้วยความกลัวสิ่งที่มองไม่เห็นผสมกับความเชื่อเรื่องผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านจึงร่วมกันสร้างหลักบ้านหรือศาลเพียงตาขึ้น เพื่อให้ช่วยปัดเป่าสิ่งชั่วร้ายออกไป ศาลเพียงตา เป็นภูมิทัศน์เชิงสัญลักษณ์ของชุมชนอีสานที่สานคติความเชื่อเรื่องผี ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามา มีบทบาทมากขึ้น ชาวบ้านก็มีความเลื่อมใสศรัทธาจึงร่วมกันสร้างวัดเพื่อเป็นศูนย์รวม คือ วัดโพธิ์ ทองตั้งอยู่ที่บ้านเก่าน้อยซึ่งเป็นชุมชนแรกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐาน ต่อมาก็มีการขยายตัวของชุมชนบางส่วน มาอยู่บ้านดงบังและมีการสร้างวัดและสร้างสิมขึ้นในปี พ.ศ. 2447 ซึ่งแล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2451 และได้เปลี่ยนชื่อจาก “วัดโพธิ์ทอง” เป็น “วัดโพธาราม” (องค์การบริหารส่วนตำบลดงบัง, 2562)

3.2 ลักษณะทางกายภาพและวิถีชีวิตชุมชน

ตำบลดงบังในอดีตมีความสมบูรณ์ด้านทรัพยากรป่าไม้ แหล่งน้ำและสัตว์ป่า จึงมีผู้คนอพยพมาอยู่และขยายตัวมากขึ้น ปัจจุบันมีหลายหมู่บ้านกระจายตัวกันออกไปแต่ที่มีชุมชนเก่าที่ ตั้งอยู่หนาแน่นและอยู่รายล้อมวัดที่สำคัญอย่างวัดโพธารามและวัดป่าเลไลยก์ ได้แก่ บ้านหนองปลิง บ้านหนองพอก ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ส่วนบ้านดงบัง ตั้งอยู่ด้านทิศใต้ใกล้กับวัดโพธารามและวัดป่าเลไลยก์ โดยมีถนนหมายเลข 3027 กั้นกลาง ในพื้นที่มีคลองสำคัญคือ คลองวังหินไหลผ่านชุมชนผ่านบ้านเก่าน้อย บ้านหนองปลิงจากทางทิศเหนือลงสู่ทิศใต้ ผ่านวัดป่าเลไลยก์ คดเคี้ยวผ่านป่ายางบ้านดงบัง ด้วยลักษณะเป็นที่ราบจึงทำให้ช่วงหน้าฝนมีน้ำเอ่อท่วมและเกิดหนองน้ำตามธรรมชาติกระจายอยู่ หลายแห่ง จากลักษณะเด่นของภูมิทัศน์ชุมชนจึงเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้าน เช่น บ้านหนองปลิง มาจากตัวบ้านที่มีหนองขนาดใหญ่และมีปลิงอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ส่วนบ้านหนองพอกเป็นชื่อเรียกเกิดจากการเปลี่ยนเสียง จากบ้าน “โห่งกระฮอก” เพราะในพื้นที่เดิมพบกระรอกจำนวนมาก แต่อีกคำบอกเล่าบ้างก็บอกว่าพื้นที่นั้นมี “ต้นพอก” ขึ้นอยู่จำนวนมาก จึงนำมาตั้งเป็นชื่อ “บ้านหนองพอก” เป็นต้น

ภาพที่ 2 ลักษณะกายภาพของชุมชนบ้านดงบัง
 ที่มา: ผู้นิพนธ์

3.3 ศิลปกรรมกับการสะท้อนวิถีชีวิตและภูมิทัศน์ชุมชน

สถาปัตยกรรมเป็นงานศิลปกรรมที่อยู่คู่กับสังคม เป็นอัตลักษณ์ของชุมชน เพราะสังคมเป็นสถาปัตยกรรมพื้นฐานทรงคุณค่า สร้างขึ้นจากความเชื่อและความศรัทธาของชุมชนผสมผสานกับการประยุกต์ให้เข้ากับบริบทของพื้นที่เกิดการสร้างสรรค์งานขับเคลื่อนผ่านแรงศรัทธาผสมผสานกับภูมิปัญญาของคนในชุมชน ผสมผสานความตั้งใจมานะอดทนอดทนให้เกิดการคิดค้นเทคนิค วิธีการ ก่อสร้างตามแบบการสร้างวัดตามแบบของสถาปัตยกรรมตามแบบเมืองหลวงในอดีตที่มีความเจริญรุ่งเรืองและมีการประยุกต์รูปแบบขนาดของสังคมให้เหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจ สังคม และสภาพแวดล้อมในพื้นที่จึงได้มีการเสาะหาวัสดุและอุปกรณ์ใกล้ตัวมาใช้ในการก่อสร้าง ทั้งไม้ หิน ดิน และทราย ซึ่งทรายถือว่ามีความสำคัญมากในการก่อสร้างอาคาร จึงมีการจัดขบวนล้อเกวียนเทียมวัว ควายออกเดินทางไปขนทรายที่มีคุณภาพจากกลุ่มน้ำชี นอกจากนั้นยังต้องเสาะหา “เปลือกหอย” ให้ได้จำนวนมากเพราะต้องนำมาทำปูนฉาบ เมื่อได้วัสดุอุปกรณ์ครบถ้วนแล้วนำมาสู่กระบวนการก่อสร้าง โดยมีการแปรรูปและเตรียมวัสดุ การร่อนทราย การเผาตบเปลือกหอยก็ แห้และตากจนได้น้ำสีขาว การเสาะหาอย่างไม่มีในป่าชุมชนเพื่อมาทำการก่อสร้าง การเสาะหาโครงสร้างอาคาร การทำหลังคา ตลอดจนถึงเทคนิคการตกแต่งประติมากรรมต่างและบันได

หลังจากสร้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว ส่วนสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ การวาดภาพจิตรกรรมฝาผนังหรือที่เรียกว่าสถาปัตยกรรม จะมีอัตลักษณ์แตกต่างจากที่อื่นเพราะเขียนโดยกลุ่มช่างที่ต่างกัน โดยจะเขียนทั้งด้านในและด้านนอกสิม โดยช่างแต้มผู้มีความรู้ ความเชี่ยวชาญด้านศิลปะสร้างสรรค์และถ่ายทอดออกมาเป็นรูปแบบเฉพาะ ทั้งการเขียน การจัดวางองค์ประกอบลำดับการนำเสนอเรื่องราว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเชื่อมโยงกับคติความเชื่อ ประเพณีวัฒนธรรมของอีสานกับการผสมผสานองค์ประกอบด้านภูมิทัศน์ชุมชนไว้ สถาปัตยกรรมและสิมวัดโพธาราม วัดป่าเลไลยก์และวัดยางทองวราราม ถือเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญของพื้นที่ทั้งในด้านงานศิลปกรรมพื้นฐานที่บันทึกประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม วิถีชีวิตของชุมชนตลอดจนการแสดงความรู้สึกสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและบริบทของชุมชน สถาปัตยกรรมของวัดโพธารามและวัดป่าเลไลยก์มีความคล้ายคลึงกัน เนื่องจากช่างแต้มเป็นคนเดียวกัน คือ ช่างสิงห์ (ศูนย์เรียนรู้สถาปัตยกรรมและภูมิปัญญาบ้านดงบัง วัดโพธาราม)

3.4 ลักษณะเด่นของสถาปัตยกรรมและความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและภูมิทัศน์ชุมชน

3.4.1 สถาปัตยกรรมวัดโพธาราม

ชุมชนบ้านดงบังและวัดโพธิ์ล้อมรอบด้วยป่ายาง ป่าตาล ป่ามะขาม จึงเป็นที่อยู่ อาศัยของสัตว์หลายชนิด ประกอบกับมีลำคลองและหนองน้ำหลายแห่ง ได้แก่ คลองวังทอง คลองวัง หินหนองบัวแดง หนองปลิง ด้วยลักษณะดังกล่าวส่งผลต่อการดำรงวิถีชีวิตชุมชน เช่น การหาปลา การเข้าป่าล่าสัตว์ เป็นต้น สอดคล้องกับสถาปัตยกรรมวัดโพธาราม ซึ่งมีการเขียนภาพต้นไม้ใหญ่ลักษณะ คล้ายต้นยางหลายต้นและภายในยังมีภาพของสัตว์หลายชนิด เช่น เสือ ลิง นกขนาดใหญ่ ซึ่งสัตว์เหล่านี้จะอาศัยในป่าที่มีความสมบูรณ์ ป่ารกทึบ นอกจากนั้นยังเขียนภาพวิถีการหาปลาและแหล่งน้ำ หลายแห่งในภาพวาดสัมพันธ์กับลักษณะพื้นที่ที่เป็นที่ลุ่มมีแหล่งน้ำหลายแห่ง องค์ประกอบของภาพ การหาปลาอย่างสะท้อนมิติทางสังคม

การอยู่ร่วมและการพึ่งพาอาศัยกัน การช่วยเหลือ และการร่วมมือ กันของครอบครัวอีสานเช่นเดียวกับคนในชุมชนในอดีต เช่น ภาพผู้หญิงทำหน้าที่พายเรือ ผู้ชาย ทำหน้าที่ทอดแหและมีเด็กนั่งมาในเรือเพื่อคอยช่วยเก็บปลาลงช่อง บริเวณริมหนองน้ำยังมีชายถือสุ่ม คอยดักปลา เป็นการแสดงรูปแบบการหาปลาของกลุ่มครอบครัวหรือเครือญาติ ภาพยังแสดง เครื่องมือ เครื่องใช้ เช่น เรือหาปลา แห ข้องมอ นอกจากนั้น ภาพวาดยังแสดงภูมิทัศน์โดยรอบ โดยช่างแต้มได้วาดเปิดและนกปากห่าง ซึ่งในปัจจุบันนกทั้ง 2 ชนิดนี้ก็ยังพบในนาข้าวของเกษตรกร เพราะมักมาจับหอยกินเป็นอาหาร ภาพยังแสดงพืชพรรณ ที่มีลักษณะใบเป็นรูปหัวใจ มีความ คล้ายคลึงกับต้นบอนซึ่งมักเกิดใกล้แหล่งน้ำหรือพื้นที่ชุ่มน้ำ ในอดีตชาวบ้านนิยมใช้ใบบอนมาห่อข้าว ห่อผัก ตลอดจนนำไปประกอบอาหาร เช่น แกงบอน เป็นต้น แต่ปัจจุบันไม่ค่อยพบในชุมชนเพราะลักษณะกายภาพเปลี่ยนแปลงไปและชาวบ้านเปลี่ยนรูปแบบวิถีการกิน เพราะชาวบ้านไม่นิยมการเก็บ ผักตามธรรมชาติมารับประทานเหมือนอดีต

ภาพที่ 3 รูปแต้มวัดโพธาราม

3.4.2 รูปแต้มวัดป่าเลไลยก์

วัดป่าเลไลยก์เดิมเต็มไปด้วยป่ายางและมีต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นหนาแน่นและมีคลอง วังหินไหลผ่าน ปัจจุบันป่ายางลดน้อยลงไม่หนาแน่นและรกทึบเหมือนอดีต ลักษณะกายภาพด้านล่าง ของป่ายางปรับเปลี่ยนเป็นที่อยู่อาศัย พื้นที่เกษตรกรรมขนาดเล็กและเลี้ยงสัตว์ จากการสังเกตและ พูดคุยกับชาวบ้าน พบว่า ช่างแต้มมีการวาดภาพที่มีลักษณะ คล้ายคลึงกับภูมิทัศน์ของพื้นที่ป่ายาง ผสานอยู่กับภาพวาดของป่าในเรื่องพระเวสสันดรชาดก และฉากการล่าสัตว์ในภาพกาน นอกจากนั้น ยังมีการเขียนภาพบ้านพักของชูชกซึ่งมีความคล้ายคลึงกับบ้านของกลุ่มคนที่มาตั้งถิ่นฐานในช่วงแรก คือบ้าน เก่าๆและบ้านโง่งกระรอกที่อยู่ใกล้กับวัดว่าเลไลยก์ โดยรูปแบบและลักษณะของบ้านส่วน ใหญ่มีขนาดเล็ก สร้างด้วย ไม้ไผ่ มุงหญ้าคา ยกพื้นสูง ใต้ถุนใช้เลียงเปิด ไก่ หรือ ควาย นิยมสร้างรั้ว รอบบ้านเพื่อป้องกันสัตว์ออกนอกพื้นที่ ภายใน ภาพยังมีหนองน้ำและการเลี้ยงเป็ดไว้ด้วย ซึ่งมี ลักษณะคล้ายเป็ดที่ชาวบ้านเลี้ยงมีทั้งเป็ดปักกิ่ง (ตัวสีขาว) และเป็นพื้นบ้าน (ตัวสีน้ำตาล) และภายใน บ่อน้ำยังมีพรรณไม้คล้ายบัวสาย ต้นกกและต้นบอนซึ่งเป็นพืชที่พบเห็นในชุมชนเช่นกัน

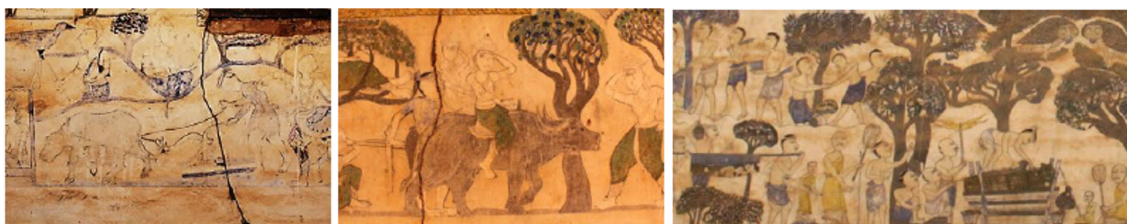
ด้านรูปแบบวิถีชีวิตชุมชนในอดีต คือ การล่าสัตว์ เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่า ชาวบ้านดำรงชีวิตโดยการเก็บ ของป่าและล่าสัตว์ ชาวบ้านจะออกจากบ้านเพื่อไปล่าสัตว์ในป่า ในการเดินป่าแต่ละครั้งจะต้องใช้เวลานานจึงมีการเตรียม ข้าวของเครื่องใช้ที่จำเป็น เช่น มีด พร้า ดาบ ปืน หน้าไม้ ธนู นอกจากเครื่องมือและอุปกรณ์ที่สำคัญแล้วต้องเตรียมเสบียง ไปด้วย เช่น น้ำ และข้าว เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งในการเดินทางไกล และภาพการล่าสัตว์นั้นช่างแต้มเขียนฉากนี้รวมไว้ในเรื่อง รามเกียรติ์และพระเวสสันดร ภาพสัตว์ที่เขียน เช่น ช้าง เก้ง กวาง เสือ ลิง กระรอก นกแร้ง นกเหวล นกกาบัว นกกระสา นกเหยี่ยว เป็นสัตว์ที่ชาวบ้านพบมากเมื่อกว่า 50-60 ปีที่แล้ว

ภาพที่ 4 ภาพสุปแต้มวัดป่าเลไลย์ที่แสดงฉากที่เกี่ยวกับแหล่งน้ำไว้หลากหลายรูปแบบ

3.4.3 สุปแต้มวัดยางทองวราราม

ชุมชนบ้านยางตั้งอยู่บนโคกมีป่าโคกล้อมรอบเต็มไปด้วยพืชพรรณและสัตว์ป่า หลากหลายชนิด เช่น เสือ ลิง ค่าง หมูป่า งู และนกหลายชนิด แต่ปัจจุบันชุมชนมีการขยายตัวมากขึ้น มีจำนวนมากขึ้นพื้นที่ป่าจึงถูกปรับเปลี่ยนเป็นพื้นที่เกษตรกรรม จะเหลือพื้นที่ป่าหลังวัดยางทอง วรารามเพียงแห่งเดียวเท่านั้น นอกจากนั้นยังพบต้นมะขามใหญ่อยู่หน้าวัด จากลักษณะภูมิทัศน์ของ ชุมชนพบว่ามีความเชื่อมโยงกับสุปแต้มวัดยางทองวราราม เพราะมีการเขียนภาพป่าไม้และต้นไม้ขนาดใหญ่มีสัตว์ป่าจำนวนมาก ซึ่งป่าไม้ถือเป็นแหล่งอาหารของชาวบ้านจึงเห็นภาพเกี่ยวกับการล่าสัตว์อยู่ในสุปแต้มหลายภาพ มีภาพการทำนาบนผนังด้านหลังสิมด้วย และภาพที่โดดเด่นเกี่ยวกับวิถีชีวิตอีกภาพหนึ่ง คือ พิธีศพ เพราะมีการเขียนองค์ประกอบของพิธี ชัดเจนมากโดยมีพระน้ำขบวนพิธีตามด้วยเดินถือมิดพริ้ว ภาพยังแสดงรายละเอียดของขบวนแห่โดยมีผู้เข้าร่วมงานจำนวนมากกำลังเดินผ่านต้นไม้หลายต้น จนถึงพิธีสวดหน้ากองฟอนจนพิธี คือ การเผาศพ ภาพพิธีกรรมนี้ได้สะท้อนการทำพิธีกรรมในอดีตที่ต้องเผาศพในป่าช้า ไม่ได้เผาศพในเมรุเหมือนในปัจจุบัน นอกจากนั้นยังมีภาพการทำคลอดแบบโบราณโดยการใช้ผ้าผูกกับซื่อบ้านเพื่อใช้ดึงเวลาเบ่งคลอด หรือการทำพิธีบายศรี โดยภาพวิถีชีวิตจะสะท้อนความสัมพันธ์ของภูมิทัศน์ สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ภูมิทัศน์วัฒนธรรมและภูมิทัศน์พื้นถิ่นของชุมชนในพื้นที่

ภาพที่ 5 สุปแต้มวัดยางทองวรารามและความสัมพันธ์กับความลักษณะกายภาพของชุมชนในปัจจุบัน

ที่มา: ผู้นิพนธ์

4. สรุป

4.1 ความสัมพันธ์ของภูมิทัศน์ในสุปแต้มและภูมิทัศน์ชุมชน

สุปแต้มของวัดโพธารามและวัดป่าเลไลยก์จะมีการใช้องค์ประกอบของน้ำมากกว่า ด้วยเหตุ ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับลักษณะทางกายภาพพื้นที่ตั้ง เพราะชุมชนเป็นพื้นที่ลุ่มมีแหล่งน้ำหลายแห่ง มี คลองวังหินและคลองวังล่อง หนองจิก หนองปลิง ลักษณะทางกายภาพจะถูกสอดแทรกเข้าไปกับฉาก ในเรื่องพระเวสสันดร ฉากที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชุมชนในสุปแต้มยังเขียนภาพต้นไม้ขนาดใหญ่ สัตว์และนกหลากหลายชนิดเชื่อมโยงกับภูมิทัศน์ชุมชนในอดีตและเชื่อมโยงสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของ ชุมชน ส่วนสุปแต้มในวัดยางทวงวรารามนั้นไม่มีองค์ประกอบของน้ำหรือแหล่งน้ำเลยแม้แต่ในเรื่อง พระเวสสันดรซึ่งเป็นเรื่องเดียวกับวัดโพธารามและวัดป่าเลไลยก์ อาจมีปัจจัยจากช่างเขียนภาพแต่ที่ เห็นได้ชัดเจน คือ ภาพในสุปแต้มหลายฉากได้สะท้อนลักษณะทางภูมิทัศน์พื้นที่ถิ่นที่แสดงวิถีชีวิตที่ สอดคล้องกับภูมิทัศน์ชุมชนในอดีตเพราะพื้นที่เป็นป่าโคก ชุมชนตั้งอยู่บนโคกบนเนิน รอบล้อมด้วย ป่าก่อนจะปรับเปลี่ยนมาเป็นพื้นที่เกษตรกรรมและปรับเปลี่ยนจากการล่าสัตว์มาเป็นการทำนา

จากตารางด้านล่างแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงของภูมิทัศน์ในสุปแต้มกับภูมิทัศน์ชุมชนและ แสดงลักษณะภูมิทัศน์ชุมชนในอดีตได้แสดงลักษณะภูมิทัศน์ตลอดจนพืชพรรณและสัตว์ป่าที่ อาศัยอยู่ภายใต้ภูมิทัศน์ในอดีตที่พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่ายาง ป่าตาลและเป็นป่าไม้จิงมีสัตว์ป่าและนก ขนาดใหญ่อาศัยอยู่จำนวนมาก แต่ปัจจุบันป่าไม้ซึ่งเป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าลดน้อยลงจึงส่งผล กระทบต่อสัตว์ขนาดเล็กและขนาดใหญ่หลายชนิดรวมทั้งนกขนาดใหญ่ ปัจจุบันพืชพรรณส่วนใหญ่ที่ พบ คือ ป่ายาง ต้นตาล และพืชพรรณที่และสัตว์เลี้ยงที่ใช้ในชีวิตประจำวันเท่านั้น

ตารางที่ 1 สรุปความสัมพันธ์ของสุปแต้มกับภูมิทัศน์ชุมชนชุมชนในอดีตและปัจจุบัน

สุปแต้ม (จิตรกรรมฝาผนัง)	ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม	รูปแบบ/ชนิด	อดีต	ปัจจุบัน
	สภาพพื้นที่เป็นป่ายาง ป่าตาล ป่าโคก ป่ามะขาม ชุมชนใช้ป่าไม้ในการดำรงชีวิต หาของป่าล่าสัตว์	- ป่ายาง - ป่าตาล - ป่ามะขาม - ป่าไผ่	/ / / /	/ / - -
	สุปแต้มจะมีภาพสัตว์จำนวนมาก ทั้งสัตว์บก สัตว์น้ำ สัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ สัตว์ที่พบเห็นมากในสุปแต้ม ได้แก่ สัตว์บกซึ่งเป็นจำพวกสัตว์ป่า พบบนผนังทุกด้านทั้งในเรื่องราวทางพระพุทธศาสนาพระเวสสันดรชาดกกัณฑ์ต่าง ๆ เรื่องพระลักษมณ์ พระราม สีนัย และภาพกาก (ภาพวิถีชีวิตของคนในสมัยก่อน)	- ช้าง - เสือ - เก้ง กวาง - ลิง - หมูป่า - งู - จระเข้ - กระรอก - ค่างควา - ผึ้งป่า - ผึ้งหลวง	/ / / / / / / / / / / / /	- - - - - / / / / / / / /
				

ตารางที่ 1 (ต่อ)

ฮูปแต้ม (จิตรกรรมฝาผนัง)	ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม	รูปแบบ/ชนิด	อดีต	ปัจจุบัน
ฮูปแต้มวัดป่าเลไลยก์ 	นกที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ชุมชน เป็นนกขนาดใหญ่ที่ชอบอาศัยอยู่บนต้นไม้ใหญ่หรืออาศัยอยู่ในป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์	- นกแร้ง - นกเหยี่ยว - นกเค้าแมว - นกเป็ดน้ำ - อีกา	/ / / / /	- - - / /
	แหล่งน้ำในชุมชนกระจายอยู่ทั่วพื้นที่ เนื่องจากเป็นที่ลุ่ม มีมาตั้งแต่อดีต แต่มีการปรับเปลี่ยนรูปร่างไปจากเดิมจากการขุดลอกคูคลอง	- คลองวังหิน - คลองวังล่อง - หนองจอก - หนองปลิง - หนองบัวแดง	/ / / / /	/ / / / /
	ต้นไม้และพืชพรรณที่ปรากฏในฮูปแต้มและสัมพันธ์กับบริบทของชุมชนทั้งในธรรมชาติและที่มนุษย์ปลูกขึ้นเพื่อใช้งานและเพื่อการดำรงชีวิตของชุมชน	- ต้นตาล - ต้นหมาก - ต้นมะขาม - ต้นมะพร้าว - ต้นกล้วย - ต้นพอก - บอน - บัวแดง	/ / / / / / / /	/ - / / / / - /
	สัตว์เลี้ยงที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตชุมชนในอดีตและปัจจุบัน	- วัว ควาย - เป็ด ปักกิ่ง - เป็ดเทศ - ไก่ชน, ไก่แจ้		

ตารางที่ 1 (ต่อ)

รูปถ่าย (จิตรกรรมฝาผนัง)	ความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม	รูปแบบ/ชนิด	อดีต	ปัจจุบัน
รูปถ่ายวัดยางทองวราราม 	สภาพพื้นที่เป็นโคก เป็นเนินสูง มีต้นไม้หลากหลายชนิดส่งผลให้ชุมชนดำรงชีวิต หาของป่า ล่าสัตว์	- ป่าโคก - ป่า เบญจพรรณ - ป่ามะขาม - ป่าไผ่	/ / / / /	/ / / / /
	ต้นไม้และพืชพรรณที่ปรากฏในรูปถ่ายและสัมพันธ์กับบริบทของชุมชนทั้งในธรรมชาติและที่มนุษย์ปลูกขึ้นเพื่อใช้งาน เช่น ต้นกล้วย ต้นตาล มะพร้าว เป็นต้น	- ต้นตาล - ต้นหมาก - ต้นมะขาม - ต้นมะพร้าว - ต้นกล้วย	/ / / / /	- - / - /
	ภาพสัตว์ป่า สัตว์บกสัตว์เลื้อยคลานปรากฏอยู่บนรูปถ่ายจำนวนมาก ทั้งในฉากพระเวสสันดร ชูชก ไปชอกกัณหาชาลีฉากการล่าสัตว์ของชาวบ้านหรือการล่าสัตว์ของเจ้านาย	- ช้าง - เสือ - ลิง, ชะนี - หมูป่า - งูเล็ก งูใหญ่ - พังพอน	/ / / / / /	- - - - / -
	นกที่อาศัยอยู่ในป่าโคกและป่าไผ่เดิมอยู่เต็มบริเวณทั้งโคกและพื้นที่เกษตรกรรม ปัจจุบันหลงเหลือบางส่วน เพราะการขยายตัวของพื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่เกษตรกรรมของชุมชน	- นกแร้ง - นกเหยี่ยว - นกยูง - กา - นกฮูก - นกเค้าแมว - นกขนาดใหญ่	/ / / / / / /	- - - / - / /
	แหล่งน้ำในชุมชน	-	-	-

4.2 สืบค้นกับการสะท้อนภูมิทัศน์ชุมชนและวิถีวัฒนธรรม

สืบค้นวัดโพธาราม เน้นการเขียนวิถีชีวิตชุมชนที่สัมพันธ์กับบริบทของพื้นที่ตั้งวัดเดิมเป็น ป่าและมีหนองน้ำขนาดใหญ่ ได้แก่ หนองบัวแดง คลองวังหิน วังล่อง หนองปลิง หนองจอก ชุมชนใช้ประโยชน์เพื่อการอุปโภค บริโภค สะท้อนวิถีชีวิตชุมชน เช่น ภาพวิถีชีวิตการทำนา การไถนา การดำนา แสดงวิถีการหาอยู่หากินของคนในอดีต คนในชุมชนมีการพึ่งพิงธรรมชาติ เช่น การหา การหาของป่า การจับปลา ภาพวาดยังแสดงการรวมกลุ่ม การหาปลากันเป็นหมู่คณะสะท้อนแสดงมิติของ สังคมและการอยู่ร่วมกันแบบครอบครัว เครือญาติและผู้ยอมรับนับถือกัน ไว้วางใจกัน แสดงความร่วมมือ ร่วมใจกัน นอกจากนี้ยังแสดงเทคนิควิธีการหาปลา ภาพการพายเรือจับปลา ทอดแห และยังแสดง เครื่องมือที่ใช้ เช่น เรือหาปลา แห ข้องมอง ที่ชาวบ้านทำขึ้นจากภูมิปัญญาและวัสดุที่มีในท้องถิ่น

นอกจากวิถีชีวิตยังแสดงความสัมพันธ์กับภูมิทัศน์ พืชพรรณและสัตว์น้ำ สืบค้นเป็นสิ่งสะท้อนมิติ ด้านภูมิปัญญาและสภาพสังคม ตลอดจนความสัมพันธ์กับมิติด้านสิ่งแวดล้อมชุมชน

สืบค้นวัดป่าเลไลยก์ สะท้อนภูมิทัศน์ชุมชนไว้อย่างหลายอย่างซึ่งสัมพันธ์กับวิถีชีวิต เช่น รูปแบบ ของการล่าสัตว์ ในเรื่องรามเกียรติ์และพระเวสสันดร และนำเสนอภาพสัตว์และนกขนาดใหญ่หลาย ชนิดซึ่งตรงภูมิทัศน์ของบ้านดงบังในอดีตที่มีความอุดมสมบูรณ์ และพบเห็นสัตว์หลายชนิด เช่น ช้าง เสือ ลิง กระรอก นกแร้ง นกเหี่ยว นกกาบบัว นกกระสา นกเหยี่ยว

สืบค้นวัดยางทวงวราราม บ่งบอกวิถีชีวิตการทำมาหากินแล้วยังแสดงรูปแบบภูมิทัศน์ที่ เกี่ยวข้องกับพื้นที่ และชุมชนในอดีต แสดงวิถีชีวิตการทำนา รูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น มีการเล่า เชื่อมโยงกับสังคมในยุคสมัยก่อน การดำรงชีวิต การแต่งกาย อาคารบ้านเรือน สภาพสังคม การ ประกอบพิธีกรรมการแพทย์ การเผาศพ เน้นการเขียนภาพที่เป็นลักษณะของป่าเป็นองค์ประกอบ หลักแต่ไม่นิยมการเขียนภาพที่เกี่ยวข้องกับน้ำหรือน้ำเป็นองค์ประกอบ ซึ่งสอดคล้องกับบริบทของ ชุมชนมีลักษณะเป็นป่าโคก แตกต่างจากสืบค้นวัดโพธารามและวัดป่าเลไลยก์ ที่ภาพเขียนเน้นการ นำเสนอทั้งเรื่องเล่าในวรรณคดีและภาพวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับน้ำไว้อย่างหลายภาพเพราะบริบทโดยรอบมี แหล่งน้ำหลากหลายรูปแบบกระจายตัวอยู่โดยรอบชุมชน

5. กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยในครั้งนี้ได้รับการสนับสนุนทุนสนับสนุนการวิจัยจากคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ฝั่งเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ประจำปีงบประมาณ 2562 การทำงานในครั้งนี้ต้องขอขอบคุณชุมชนที่มีส่วนเกี่ยวข้องตลอดจนผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชนที่ให้ข้อมูลเชิงลึกในการทำงานในครั้งนี้

6. เอกสารอ้างอิง

- เทพพร มังธาน. (2554). สืบค้นในลิมอีสาน : ภาพสะท้อนความหลากหลายของวิถีชีวิตความเชื่อ. *วารสารศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น* 40, 3(1), มกราคม - มิถุนายน 2554.
- ไพโรจน์ สโมสร. (2532). *จิตรกรรมฝาผนังอีสาน*. ศูนย์วัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- วาริน บุญญาพิสุทธิพงศ์, ธนสิทธิ์ จันทะรี, ขาม จาตุรงค์กุล และรัตติกร ศิริจันทร์ บุตรลา. (2555). *สถาบันพัฒนาวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม อัตลักษณ์ไทย ทุนความคิด ทุนสร้างสรรค์*. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์รังสิต จังหวัดปทุมธานี.
- ศูนย์เรียนรู้สืบค้นและภูมิปัญญาบ้านดงบัง วัดโพธาราม. (2562). *ชุดข้อมูลประวัติความเป็นมาของ บ้านดงบัง ลิมและสืบค้นบ้านดงบัง (ดงบังในอดีต)*. ตำบลดงบัง อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม.
- สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม. (2562). *พระธาตุนาดูน*. [ออนไลน์]. ได้จาก: https://www.m-culture.go.th/mahasara_kham/ewt_news.php?nid= 1109&filename=index [สืบค้นเมื่อวันที่ 15 มกราคม 2563].

- องค์การบริหารส่วนตำบลดงบัง. (2562). *ประวัติชุมชน*. [ออนไลน์]. ได้จาก: <http://www.dongbanglocal.go.th/index.php/th/information/history> [สืบค้นเมื่อวันที่ 2 มีนาคม 2563].
- อุดม บัวศรี (2547). *ฮูปแต้ม สิบโข*. ธนาครแห่งประเทศไทย สำนักงานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จังหวัดขอนแก่น.
- สัมภาษณ์กลุ่มชาวบ้าน. (2562). สัมภาษณ์. ภูมิทัศน์ชุมชนวัดโพธารามและวัดป่าเลไลย์, ตำบลดงบัง อำเภอดงบัง จังหวัดมหาสารคาม, สัมภาษณ์วันที่ 4 มีนาคม 2562.
- Chauvet JM, Deschamps EB และ Hillaire C. (1996). *ถ้ำ Chauvet: ภาพเขียนที่เก่าแก่ที่สุดของโลกมีตั้งแต่ประมาณ 31,000 ปีก่อนคริสตกาล* Minerva. 7(4): 17-22.